

Városok és a kora újkori állam hatalmi- és gazdaságpolitikája

H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*

(A felső-magyarországi városszövetség)
I–II. kötet, *Osiris – Magyar Országos Levéltár*, Budapest, 2004. 528, 394 old.,
Doktori mester munkák

A kora újkori várostörténet nem tartozik a magyar történetírás preferált irányai közé, és eredményei sem olyan látványosak, számok, mint a 13–15. vagy a 18–19. századi városkutatásnak avagy a modern urbanizáció vizsgálatának.¹ Mindezek mellett cseppet sem szabad feledni és lekicsinyelni a közelmúlt és napjaink pozitív változásait, amelyek két alapvető tendenciában jelennek meg. Egyrészt folyamatosan nő az alapkutatásokon, kiterjedt forrásfeltárásokon nyugvó, összegző vagy résztémákat feldolgozó színvonalas településtörténeti munkák száma (például a Kiskunhalas, Miskolc monográfia keretében), másrészt – az előbbi tendencia jelentőségét is felülmúlóan – az elmúlt másfél évtizedben koncepcióban, módszertanában is immáron megkerülhetetlen, új eredmények születtek. Elég, ha itt Gecsényi Lajosnak az erődváros megjelenését elemző írására vagy Granasztói György városi térszerkezet és társadalmi térhasználati vizsgálatára, illetve Szakály Ferenc mezővárosi társadalmat, gazdaságot, keres-

kedelmet mikrotörténeti módszerekkel feldolgozó, modellértékű munkájára gondolunk.² E kutatások fokozottan aláhúzzák az olykor evidenciának tűnő tény: az oszmán hódítással, a középkori állam három részre szakadásával a 16. század derekán lépésről lépésre radikálisan átalakult az egykori Magyar Királyság városhálózata, városhierarchiája. Közismert a Bécshez közeli, középkorban is a városhálózat jelentős elemét alkotó Pozsony felértékelődése, de ugyanez történt a Mohács előtt kevésbé jelentős Nagyszombattal, amely a 16. század során az ország egyik gazdasági–kereskedelmi központjává vált; az esztergomi érsekség székhelyének időleges áthelyezése pozícióit pedig csak erősítette. A városhálózaton belüli helyét a 17. században nemcsak megtartotta, hanem a Pázmány-féle egyetemalapítással funkciórendszere bővült.³ Kassa hasonlóképpen a középkori magyarországi városhálózat egy jelentős *civitas*a volt, virágzó gazdasággal, kiterjedt kereskedelmi kapcsolatrendszerrel, több szabad királyi

² Gecsényi Lajos: *A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez*. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Budapest, 1991. 145–158.; Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, 2004. (Város és társadalomtörténet); Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)*. Budapest, 1995. (Humanizmus és reformáció 23.) A recenzió megírását követően jelent meg a mezőváros és a katolikus egyház kapcsolatrendszerét elemző, a mezőváros és a felekezeti képződés szempontjából koncepcióban is új szempontokat felvető munka. Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódolt-sági területein a 17. században*. Budapest, 2005. (METEM Könyvek 49.)

³ Bácskai: *Városok Magyarországon*, 67–68.

¹ Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002. 59. Hasonló, a 19. századtól megfigyelhető tendenciát rögzített az osztrák várostörténet-írásban: Vöcelka, Karl: *Die österreichische Stadtgeschichtsforschung zur frühneuzeitlichen Epoche. Leistungen – Defizite – Perspektiven*. In: *Pro Civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich* NF 5. 2000. 25–26.

város által elismert, városszövetségi alapot jelentő jogszokásrenddel, de szerepköre a 16. század középső harmadában jelentős mértékben felértékelődött. 1554-től a Felső-magyarországi Főkapitányság, 1567-től a Szepesi Kamarának a székhelye, így a tágabb térség hadi, pénzügyi és közigazgatási központja lett. E város és a dominanciájával fennállt városszövetség áll H. Németh István az állam és a városok gazdaságpolitikai-hatalmi viszonyrendszerét vizsgáló, a nyugat-európai történetírás eredményeit és módszereit gazdag primer forrásfeltárással párosító monográfiájának a középpontjában. Előre kell bocsátani: a téma csak látszólag ismert, és erre e kötet kitűnően rádőbbsenti az olvasót!

A meghatározó város, Kassa történetével centrális szerepének és kitűnő forrásadottságainak köszönhetően kutatók generációi foglalkoztak. Bátran állítható: a 20. század első felében Kerekes György (1870–1947) tanár, gazdaságtörténész esettanulmányai (például Almásy István kassai kereskedő és bíró életrajza) és monografikus igényű feldolgozásai (például: Polgári társadalmunk a XVII. században, Bethlen Gábor fejedelem Kassán) a kor magyar várostörténeti kutatásának élvonalába tartoztak. E század majd' utolsó harmadában a város- és urbanizációkutatás, a társadalomtörténet új művelői számára is Kassa vált a magyar városfejlődés feltárássának egyik meghatározó pontjává. Megkerülhetetlen, mintaadó feldolgozások születtek mind a város és a városi társadalom egészéről, mind pedig az egyes társadalmi jelenségekről. Granasztói György a 16. századi város társadalmáról, kereskedelméről, a késő középkori városi elit szociológiájáról, J. Ujváry Zsuzsanna szintén a kora újkori városi társadalom egészéről, illetve a kassai kereskedőcsaládokról (például mezőszegedi Szegedy), vagyonszerkezetükről, társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszeirekről készített gazdagon adatolt, problémacentrikus munkákat. Mindezekkel párhuzamosan hasonlóképpen nagy jelentőségű Ondrej Halaga

szlovák történész a városfejlődést a 13. századtól vizsgáló társadalom-, gazdaság- és jogtörténeti tanulmányainak, forrásközléseinek a sora, amely Kassa mellett tekintettel van az ún. felső-magyarországi városok szövetségére is. Az 1990-es évek második felében újabb forráskutatások alapján újabb szegmensekkel, a had- és végvárrendszer ellátásában betöltött funkciórendszer ismeretével bővült a Kassáról kialakult kép. Míg Domokos György a királyi hadszertár fegyverállományát, számadásait, Pálffy Géza a hadszertárat mint hadiipari műhelyt vizsgálta a térség gazdaságába, illetve a végvárrendszer ellátásának tágabb összefüggéseibe helyezve.⁴

E rövid és talán nem felesleges szemlézést követően már itt jelezni kell: az 1990-es évek derekán elindult, a kora újkori történetkutatás nagyon jól felkészült fiatal generációjába tartozó városkutató, H. Németh István számára bár Kassa a történelmi vizsgálatok centruma, és a város levéltárában példaszerűen alapos forrásfeltárást hajtott végre, kutatási köre ennek ellenére nem szűkül a hagyományos és megújuló várostörténet szokott témáira. Kassát, társadalmát, gazdaságát nem (csak) önmagában, hanem késő középkori eredetű városszövetségi rendszerébe – azaz a Kassával együtt Bártfa, Eperjes, Kiszseben, Lőcse alkotta *pentapolis*ba, amely 1656-tól Késmárkkal egészült ki – ágyazottan, azok levéltárait is kutatva vizsgálja. A várospolitikai fogalmát a legkülönbözőbb hatalmi, politikai, gazdasági, társadalmi viszonyrendszerek közepe tette három, az alábbiakban felvázolandó síkon, a középkori előzményektől a 18. század elejéig dolgozza fel.

A közép- és kora újkori várospolitikai kutatásának legfontosabb hazai, illetve európai (Nyugat-Európa és a Mediterráneum) irányait és eredményeit áttekintve, súly-

⁴ A recenziót széttördelő hivatkozások miatt a szerzők munkáira itt nem hivatkoznék, azokról az adatgyűjtés 2000. évi lezárásával bő információt ad H. Németh ismertetett munkája, II. kötet 248–331.

pontozottan tárgyalja a Német-római Birodalom városszövetségeit, például a Hanza, avagy a sváb városszövetséget, azok uralkodókhöz való viszonyát, és megállapítja: a hazai városfejlődés és várospolitikai trendjeit leginkább ehhez érdemes hasonlítani. Kiemeli a szabad és birodalmi városok 1471-től datálható általános városi gyűléseinek (*Städtetag*) az egységes szabályozásban, érdekérvényesítésben betöltött jelentőségét, de jelzi a privilegiumvédő várospolitikai 17. századi csődjét is (1670-ben került sor az utolsó *Städtetagra*). A közép-európai analógiák részben a Habsburg abszolutizmus (Csehország), részben a nemesség gazdasági (kereskedelmi)-politikai törekvései miatt (Lengyelország) a városok politikai súlyának a magyarországinál korábbi csökkenését mutatják.

A szerző a városszövetség létrejöttének 13. századra visszanyúló bemutatását követően a fent jelzett vizsgálati szintek közül az elsőt a *pentapolis* azon lépéseit taglalja, amelyekkel az a Mohács utáni jelentősebb politikai, katonai fordulatokra (I. Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmeire) reagált. Az alapvetően Habsburg-hű városok a hatalmi viszonyok gyors változásai miatt széleskörű lokális katonapolitikai, hírszerzői, diplomáciai tevékenységet (is) folytattak. Egymásrautaltságukat e helyzet csak erősítette. Bár Kassa átmenetileg Szapolyai és politikai örökösei fennhatósága alá kerülve kiesett e szövetségi rendszerből (1536–1552), de oda visszakerülve régebbi pozícióját csakhamar visszaszerezte, és a szövetség legerősebb, meghatározó tagja lett. Már a Szapolyai párti Ceczey Lénárd kassai kapitány nevéhez fűződő, fent jelzett időszak rámutatott arra, hogy a város nem csak hogy stratégiai-lag is fontos kereskedelmi utak mellett fektült, de birtoklásával a Tiszán inneni területek jelentős részét kézben lehetett tartani. Így az 1552-es hadjáratot követően a város katonapolitikai, stratégiai jelentősége tovább nőtt, valójában az elkövetkező évtizedekben a térség fővárosává vált. A század második felében kialakult helyzet megválto-

zására a hosszú török háború idején (1591/1593–1606), illetve az után került sor. Akár szimbolikus jelentőségű, a jövő egyik tendenciáját előrejelző elemnek tarthatjuk, hogy a bécsi béke pontjainak értelmében a városszövetségből Kassa, Lőcse és Bártfa Bocskai haláláig az erdélyi fejedelem birtokába jutott. Ugyanis a város a 17. század első felében a Habsburg uralkodók és az erdélyi fejedelmek ütköző zónájába került. Ezt a politikatörténet szempontjából további kutatásokra méltó időszakot a vármegyei nemesség városok rovására történő expanziója is jellemezte. A 16. századi törvényhozással ellentétes jogkiterjesztő törekvés (városban élő nemesek vármegyei hatókörbe vonása, adóztatás, a felekezeti problémája) szinte a század egészét végigkísérte. Másrészt a század derekától, az 1651-es hadseregreform idejétől megfigyelhető a Habsburg abszolutizmusnak a városokra az eddigieknél nagyobb terhet róó diszlokációs és hadseregellátó politikája, illetve az annak elhárítására tett ellenlépések. Az 1663-ban felső-magyarországi főkapitánnyá kinevezett, egyébként e városokkal jó viszonyra törekvő Wesselényi Ferenc például folyamatosan próbálkozott német hadsereg Kassára telepítésével. Az 1670-es évek a Habsburg abszolutizmus új szakaszát jelentették, amit az adórendszer nagymérvű átalakítása és az erőszakos ellenreformáció jellemzett leginkább. Mindeközben gazdasági téren a kamarai ellenőrzés egyre nagyobb mértéke, a gazdasági privilegiumok megvonása – a 17. század vége egy rövid „pillanatát” kivéve (például Nagybánya, Debrecen csatlakozási törekvése) – a városszövetség lassú bomlásához vezetett. A 18. század első felében a fenti tendenciák felerősödésével, a központi hatalom egyre differenciáltabb kiépülésével, az egykor szövetséget alkotó városok egymás közötti gazdasági konfliktusaitól is sarkallva, a szövetség lassan elhalt.

A szerző e szerkezeti egységben ismerteti a városszövetség intézményeit, azok működését, így a 16. századtól politikai és egyházi ügyekben megtartott szövetségi gyű-

léseket, illetve színódusokat. (Jelezni kell: a szerző alapvetően nem kíván foglalkozni a *Confessio Pentapolitana*, illetve a felekezeti képződés problémájával.) Szól az országgyűlési érdekérvényesítés módszereiről, költségeiről, illetve jelzi a városszövetségen belüli eltérő bírósági feljebbviteli fórumokat is. Ugyanis a városszövetség tagjai közül Bártfa, Eperjes, Kassa a tárnoki városok sorába tartozott. Mindezek a fórumok immáron interregionális, országos szinten elősegítették és megkövetelték a városok/városszövetségek információcseréjét, együttműködését, amit kitűnően illusztrál az alsó-magyarországi városok, Pozsony, Nagyszombat, Sopron levelezése a felső-magyarországi városszövetség tagjaival. Kassa és a városszövetség információs hálózatának szerves részét alkotta az uralkodói udvarral kapcsolatot teremtő információs „csatorna”, melynek kulcsfigurái sorából a 16. század végéről joggal kiemelhető Tiburtius Himmelmreich kancelláriai titkár személye és tevékenysége, aki a felső-magyarországi városokkal párhuzamosan Sopron és Pozsony magisztrátusait is tájékoztatta.

A szerző a második elemzési szinten a bécsi udvar várospolitikáját, illetve a felső-magyarországi városok politikáját elemzi. Az udvar várospolitikáját legjobban két, látszólag egymással olykor ellentmondásban álló tényező befolyásolta. Egyrészt érdekelt volt a szabad királyi városi rangra emelésben, hisz ez által minél több város közvetlen kamarai pénzügyigazgatás alá tartozott, másrészt az ún. „hosszú török háborút” követően, a 17. század elejétől katonai és gazdasági szempontból egyre erősebben támaszkodott a főnemességre. E várospolitikát vizsgáló munka is rámutat: a 16–17. századot nem szabad egységes korszakként felfogni. A változások, az eltérő politikai, társadalmi, gazdasági tendenciák nemcsak a két század között, hanem például a 17. századon belül is kirajzolódnak. Minthogy a városok súlya az általuk befizetett adó nagyságától, annak államháztartási jelentőségétől is függött, a szerző joggal nagy súlyt

fektet a városi – sajnos jelenleg nem éppen divatos! – adózástörténet kidolgozására. Az adózás kiterjedt problémakörét belső differenciáltságában, az adópolitika időrendi változásaiban mutatja be. Így ismerteti az adónemeket és adónagyságokat, azok 16–17. századi változásait, az adóráfördításokat, részletesen elemzi az 1670-es évek megváltozott adópolitikáját. Bár a végvári rendszer és a katonaság fenntartási költségei folyamatosan növekvő adóterheket róttak a városokra, a hátralékok a 16. század végén jelentek meg, és a valódi problémák a 17. század elejétől jelentkeztek, amikor is a Habsburg-kormányzat az elhúzódó állóháború eredménytelenségét látva csekélyebb pénzügyi, katonai részvétellel, a főnemességre a korábbinál nagyobb mértékben támaszkodva vett részt az ország védelmében. E súlyponteltolódás egyértelmű vesztesei a városok lettek, az ebből fakadó konfliktusok végighúzódtak e századon.

Ezzel szerves összefüggésben elemzi a szerző az ún. török háborúk közvetlen következményeit. Vizsgálatának középpontjában a városok és a katonaság cseppet sem konfliktusmentes kapcsolata áll. E szerteágazó témakörben a többi várost is érintve, de érthető módon döntően Kassára koncentrálni mutatja be a város védelmi rendszerbe történő betagozódását, végvári és hadigazgatási központi szerepét, funkcióit, az e helyzetből fakadó szervezeti, jogi, hatásköri problémákat (például a főkapitányi hatáskör kérdése, a kisebb királyi haszonvételek katonai hatáskörbe vonása, a vegyes törvényszékek működése), továbbá a hadsereg-finanszírozás és hadseregellátás várost érintő feladatait, illetve az ahhoz tartozó várospolitikai lépéseket. Természetesen nem maradhat ki a polgári lakosság és a katonaság napi konfliktusokkal terhelt együttélésének a leírása sem. Miként az adóügyben, úgy itt is a lipóti abszolutizmussal köszöntött be új periódus. A szerző funkciói alapján Kassát erődvárosi jellegzetességekkel bíró városként, de nem erőd- vagy garni-

zonvárosként definiálja (vö. például Győr vagy Érsekújvár esetét).

A hadtörténeti vonatkozások után a szerző a városi társadalom „nem hagyományos” polgári (jogi és foglalkozási) csoportjait mutatja be, amelyek ugyanakkor lélekszám tekintetében a 17. század politikai váltoásaival folyamatosan növekedtek. H. Németh István, a városban élő/lakó nemesség eredetét, törekvéseit, mentalitását is elemezve, nagyon differenciáltan kezeli e csoport problémáját. Elemzésében megkülönbözteti a beköltözött főrangúak, menekült nemesek, megnemesedett polgárok, nemesi jogállású hivatalviselők, értelmiségek csoportjait, külön kitér a városban működő királyi hivatalnokság helyzetére, kapcsolatrendszerére. Majd ezt követően – talán szerkesztést tekintve nem a legszerencsésebben – visszatér az abszolutista várospolitika egyik jelenségének leírására, mégpedig a városhálózat financiaális célú, 17. századi felmérése iránti igényekre és eredményekre. Az információszerzés – kormányzati döntés összefüggésrendszerére is rámutat a folytatás, amikor is a szerző a 17. század végi, immáron a városi önkormányzatiságba személyes szinten is beleavatkozó (városvezetők kérdése), felekezeti szempontból erőszakos abszolutista törekvések megjelenését ismerteti.

A harmadik elemzési szint a Habsburg gazdaságpolitika és a felső-magyarországi polgárság gazdasági érdekeit taglalja, a kül- és belkereskedelmi problémákat, a céhekkel kapcsolatos iparpolitikát, illetve a térség mezővárosaival szembeni viszonyt mutatja be, aminek a középpontjában piac és munkaerő szerzése állt. A szerző az egész kötetre jellemzően itt is számos adattal alátámasztva szól a gazdasági indíttatású belső konkurenciaharcokról (például a Kassa és Eperjes közötti konfliktusok, a szepesi városok elleni fellépés), illetve a térség meghatározó árucikke, a hegyaljai bor kivitele kapcsán egyrészt a nemesi árutermelés és kereskedelem 17. századi egyre nagyobb dominanciájáról, másrészt a lengyel kereske-

dők e században fellépő, kamara által is támogatott jelentős konkurenciájáról. Feltárja az e tendenciák mögött meghúzódó, azokat irányító vagy befolyásoló, állami szintű gazdasági érdekek változásait, amelyek például a vámhelyek, az árumegállító jogok kapcsán is megmutatkoztak. A külkereskedelemről szólva a szerző kitér a városok pénzpolitikájára, például a lengyel pénzek szerepére, míg a regionális, interregionális kereskedelem témakörét szervesen összekapcsolja az ipar- és céhpolitikával. Részletesen bemutatja a városszövetség tagjai között létrejött céhszövetség kialakulását, tevékenységét, hatáskörét, ismerteti a városszövetségnek a térség mezővárosaival, az ottani iparúzókkal szembeni expanzív céhpolitikáját, így például szól a mezővárosi céh fiáliák létrejöttéről, a céhszövetségbe kényszerítés módszereiről. Hasonlóképpen kitér a céh- és iparéletben fellépő egymás közötti konfliktusokra is, melyek egyik legjelentősebb megnyilvánulása városi szinten a Kassa és Lőcse közötti konfliktusokban következett be.

A munka összegzése egyben a további kutatási irányok kijelölése is: Az országgyűlési érdekképviselő analitikus elemzése elválaszthatatlan a városszövetség többi várossal fenntartott kapcsolatának a feltárásától. A szerző már itt jelezte Pozsony és Sopron kapcsán folyamatban lévő kutatásait! A városok politikájának komplex vizsgálatához hasonlóképpen hozzátartozik a helyi hatalomgyakorló politikai elitek társadalomtörténeti feldolgozása, elkövetkezendő elemzése is.

Az összetett munkának csak egyes vonulatait lehetett itt bemutatni, de azt hiszem, ezek után is ki szabad jelenteni: H. Németh István az állami és a városi hatalom 16–17. századi működési mechanizmusait a felső-magyarországi városszövetség példáján bemutató könyve a kora újkori magyar város-történetírás egyik alapvető munkája.

DOMINKOVITS PÉTER